

MODLITWA KOŚCIOŁA
12

EUCHARYSTIA
LITURGIĄ NIEBA
I ZIEMI

*Ad gloriam Dei
et utilitatem Ecclesiae*

Ks. Wojciech Rzeziński

**EUCHARYSTIA
LITURGIĄ NIEBA
I ZIEMI**

**Jedność celebracji eucharystycznej Kościoła
z liturgią niebiańskiego Jeruzalem
w ujęciu Cipriano Vagagginiego**

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Redaktor serii:

Michał Tomasz Gronowski OSB

Korekta:

Agnieszka Nieć

Opracowanie graficzne:

Jan Nieć

Imprimatur: Kuria diecezjalna

OW-2.2/78/10, Tarnów, dnia 29.09.2010 r.

† Andrzej Jeż, wikariusz generalny

Ks. dr Adam Nita, kanclerz

Ks. dr hab. Janusz Królikowski, cenzor

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 14/2011, Tyniec, dnia 1.02.2011 r.

† Bernard Sawicki OSB, opat tyniecki

Wydanie II poprawione: Kraków 2012

ISBN 978-83-7354-375-1

© TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel. +48 (12) 688-52-95

tel./fax +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:

TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

druk@tyniec.com.pl

Cipriano Vagaggini OSBCam. (1909–1999)

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	11
---------------------	----

WSTĘP	13
-------------	----

Rozdział I

LITURGIA ZIEMSKA I NIEBIAŃSKA

– OGÓLNA PERSPEKTYWA ZAGADNIENIA	23
--	----

1. Podstawy biblijne	24
----------------------------	----

A. Hbr 12,21–23	25
-----------------------	----

B. Ap 5,8–14	27
--------------------	----

C. Ap 21,1–22,5	30
-----------------------	----

2. Aspekt historyczno-teologiczny	34
---	----

A. W perspektywie dziejów	34
---------------------------------	----

B. Recepcja eklezjalno-teologiczna	40
--	----

3. Aspekt jedności w celebracji	43
---------------------------------------	----

A. W przestrzeni znaków i symboli	45
---	----

B. „In ritus et praeces” celebracji eucharystycznej	53
---	----

4. Interpretacja teologiczno-liturgiczna	61
--	----

A. Niebiański kult Boga	61
-------------------------------	----

B. Ekspresja liturgii ziemskiej	66
---------------------------------------	----

Rozdział II

JEZUS CHRYSZTUS – NAJWYŻSZY KAPŁAN

W LITURGII ZIEMSKIEJ I NIEBIAŃSKIEJ	69
---	----

1. Liturgia i kapłaństwo w historii zbawienia	71
---	----

2. Genealogia instytucji kapłaństwa	74
---	----

A. Używana terminologia	75
-------------------------------	----

B. Kapłaństwo starotestamentalne	77
--	----

C. Stopnie hierarchii	82
-----------------------------	----

3. Najwyższy Kapłan <i>według Melchizedeka</i>	86
--	----

A. Potrzeba prawdziwego Kapłana	87
---------------------------------------	----

B. Jezus Chrystus oczekiwany Kapłan	90
---	----

4. Jezus Chrystus obecny w liturgii	99
A. Ponadczasowe pośrednictwo Chrystusa	99
B. Chrystus jako zbawiający Kyrios	102
Rozdział III	
KOŚCIÓŁ JAKO ZGROMADZENIE	
ZIEMSKO-NIEBIAŃSKIE	105
1. Biblijna geneza Kościoła	107
A. Stary Testament	108
B. Nowy Testament	110
2. Rozumienie Kościoła	
według współczesnego Magisterium	115
A. Geneza Kościoła	115
B. Kościół w epoce „Vaticanum II”	117
3. Eschatologiczna natura Kościoła	120
A. Pielgrzymujący lud Boży	121
B. Eschatologiczne dążenie Kościoła	
w ogólnym ujęciu „Lumen Gentium”	123
C. Eschatologiczna natura Kościoła w rozdziale VII	
„Lumen Gentium”	131
4. Kościół wyrażający się w liturgii	138
A. Liturgia dziełem wszystkich członków Kościoła	139
B. Służebność w kontekście celebracyjnym	141
5. Misja Kościoła w perspektywie przyszłej chwały	145
A. <i>Tria munera</i> Kościoła	145
B. Eschatologiczna perspektywa	
wspólnoty wierzących	147
Rozdział IV	
EUCHARYSTIA CELEBRACJĄ JEDNOŚCI	151
1. Idea jedności w świetle celebracji eucharystycznej	152
A. Jedność a Eucharystia w ujęciu	
Magisterium Kościoła	154
B. Jedność <i>przez Chrystusa</i> z Trójcą Świętą	159
C. Jedność Kościoła ziemskiego	168
2. Kościół w drodze ku pełni zjednoczenia	174

A. Aniołowie w jednoczącej roli Eucharystii	175
B. Jedność ze świętymi	181
C. Łączność ze zmarłymi.....	188
3. Jednocząca rola liturgii eucharystycznej według św. Gertrudy	191
ZAKOŃCZENIE	199
BIBLIOGRAFIA.....	203
ANEKS	
Bibliografia Cipriano Vagagginiego (układ chronologiczny).....	219
RIASSUNTO	233

WYKAZ SKRÓTÓW

Źródła i opracowania

AAS	„Acta Apostolicae Sedis”, Roma 1909–
AG	<i>Ad Gentes</i> , dekret o misyjnej działalności Kościoła
AK	„Ateneum Kapłańskie”, Włocławek 1909–
BT	<i>Biblia Tysiąclecia</i>
DeV	<i>Dominum et Vivificantem</i> , encyklika Jana Pawła II (1986)
DSP	<i>Dokumenty Soborów Powszechnych</i> , Kraków
DV	<i>Dei Verbum</i> , konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym
EdE	<i>Ecclesia de Eucharistia</i> , encyklika Jana Pawła II (2003)
EL	„Ephemerides Liturgicae”, Roma 1887–
GeV	<i>Sakramentarz Gelazjański</i>
GrH	<i>Sakramentarz Gregoriański Hadriański</i>
KKK	<i>Katechizm Kościoła katolickiego</i>
LG	<i>Lumen Gentium</i> , konstytucja dogmatyczna o Kościele
LitG	<i>Liturgia Godzin. Codzienna modlitwa ludu Bożego</i>
MC	<i>Mystici Corporis</i> , encyklika Piusa XII (1943)
MD	<i>Mediator Dei</i> , encyklika Piusa XII (1947)
MR	<i>Missale Romanum</i> , iuxta typicam tertiam – 2007
MRpol	<i>Mszał Rzymski dla diecezji polskich</i> – 1986
OPKO	<i>Obrzędy Poświęcenia Kościoła i Ołtarza</i> – 2006
OWMR	<i>Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego</i>
PO	<i>Presbyterorum Ordinis</i> , dekret o posłudze i życiu prezbiterów
POK	Pisma Ojców Kościoła, Poznań 1924–
PSP	Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, Warszawa 1969–

- RBL „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, Kraków 1948–
RL „Rivista Liturgica”, Torino 1914–
RTK „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, Lublin 1949–
SC *Sacrosanctum Concilium*, konstytucja o liturgii świętej
SWD Sobór Watykański II
TST „Tarnowskie Studia Teologiczne”, Tarnów 1938–
Ve *Sakramentarz Weroneński*

WSTĘP

Liturgia jest nadprzyrodzonym darem, przekazanym człowiekowi dla skutecznego komunikowania się z Trójjedynym Bogiem, i dlatego stanowi istotę życia ludzi wierzących. Przybliżyła ona Boga człowiekowi, umożliwiając łączność ze Stwórcą. Liturgia jest także manifestacją wiary Kościoła, co *de facto* uzasadnia nieustanną troskę ludzi Kościoła o jej doktrynalną spójność oraz skuteczność, tak na płaszczyźnie obrzędów jak i jej treści.

W wydanej niedawno adhortacji na temat Eucharystii papież Benedykt XVI zawarł znamiennej refleksję. Pisze mianowicie, że „życie wiarą jest zagrożone, jeśli się nie odczuwa pragnienia uczestniczenia w celebracji eucharystycznej, w której sprawuje się pamiątkę paschalnego zwycięstwa” (*Sacramentum caritatis* 73). Słowa te jasno ukazują zależność, jaka istnieje pomiędzy zaangażowaniem każdego chrześcijanina w życie duchowe Kościoła a jego postawą w codziennym postępowaniu.

Okoliczności życia bywają różne, niejednokrotnie okazują się trudne i konfrontują ludzi z sytuacjami, które określa się jako prawdziwe wyzwania. W każdym momencie, a zwłaszcza w tego rodzaju sytuacjach, jedyną niezawodną receptą dla chrześcijanina jest i powinna być jego wiara. To dzięki niej może on odnaleźć Chrystusa, który jest *drogą, prawdą i życiem* (J 14,6), a z Jego pomocą dojść do osobistego „zwycięstwa”, to jest znalezienia rozwiązania w każdej sprawie.

Chrystus, nasz Pan i Zbawiciel, jest zawsze obecny w swoim Kościele, zwłaszcza w celebrowanej liturgii (por. SC 7). Jest obecny po to, aby umacniać swoich wybranych, aby wyjaśniać najgłębsze tajemnice nurtujące ludzkie serca i by prowadzić wszystkich do domu Ojca, w którym, jak sam zapewniał, przygotowuje nam miejsce (por. J 14,2–3). W takim kontekście niezmiernie istotnym i ciągle aktualnym zadaniem zarówno dla pasterzy Kościoła, jak też poszczególnych jego wiernych, okazuje się troska o zgłębianie tej niezwyklej rzeczywistości, jaką jest liturgia. Głębsze jej rozumienie może utorować drogę do odczuwania większego pragnienia uczestniczenia w niej, szczególnie zaś w celebracji Eucharystii.

Jedną z wybitnych postaci, której bez wątpienia zawdzięczamy znaczący wkład w dziedzinie odkrywania bogactwa i znaczenia liturgii w epoce najnowszej jej reformy, jest dom Cipriano Vagaggini OSBCam (1909–1999). Teologia tego wielkiego mnicha, przedstawiciela tzw. szkoły rzymskiej, łączy w sobie teologię liturgii z teologią z liturgii¹. Warto zaznaczyć, że w roku 2009 przypadała 100 rocznica urodzin oraz 10 rocznica jego śmierci. Z tej okazji postać ta została szeroko przypominana, między innymi poprzez wznowienie edycji wydanych już wcześniej dzieł². Ponadto, temu wybitnemu teologowi XX w. oraz jego szerokiej działalności poświęcony został specjalny numer włoskiego czasopisma

---

¹ Szerzej na ten temat, zob. B. MIGUT, *Teologia liturgiczna szkoły rzymskiej*, Lublin 2007, s. 79–100.

² C. VAGAGGINI, *Caro salutis est cardo. Corporeità, Eucaristia e liturgia*, Camaldoli 2009; TENŻE, *Simbolismo liturgico e pastorale liturgica*, Padova 2009.

*Rivista Liturgica*³, natomiast w klasztorze w Camaldoli (k. Arezzo, Włochy), gdzie Vagaggini spędził ostatni etap życia, odbyło się w dniach 20–25 lipca 2009 r. specjalne sympozjum poświęcone jego osobie i twórczości.

Dorobek dom Cipriano jest bezpośrednio związany z trwającym równoległe z jego życiem procesem szeroko rozumianej odnowy liturgicznej w Kościele. Leonello (jego pierwsze imię) Vagaggini urodził się w Piancastagnaio, niedaleko Sieny, 3 października 1909 roku. W wieku 11 lat, dzięki wujowi Janowi, znalazł się w kolegium benedyktyńskim przy klasztorze św. Andrzeja w pobliżu Brugge (Belgia). Po skończeniu nauki w liceum wstąpił tam do zakonu i po roku nowicjatu, 5 października 1928 r., złożył śluby zakonne. Następnie został wysłany na dalsze studia do Papieskiego Ateneum św. Anzelma w Rzymie. Uzyskał tam doktorat z filozofii (1931) oraz z teologii (1938). Dnia 30 lipca 1934 r. otrzymał święcenia kapłańskie. Studiował także w Papieskim Instytucie Wschodnim, gdzie w roku 1940 zdobył trzeci doktorat w zakresie kościelnych nauk wschodnich.

Tak wszechstronne przygotowanie naukowe pozwoliło Vagagginiemu pełnić znaczące funkcje akademickie i wychowawcze. W latach 1936–1942 był wicerektorem Papieskiego Kolegium Greckiego w Rzymie. Ważnym miejscem jego pracy było wspomniane już Papieskie Ateneum św. Anzelma, gdzie pełnił funkcje profesora teologii wschodniej (1940–1956), teologii dogmatycznej (1942–1963 oraz 1971–1978);

---

³ *Rivista Liturgica: Cipriano Vagaggini. L'«intelligenza» della liturgia*, RL 3 (2009); warto wspomnieć także pracę licencjacką, obronioną w Papieskim Instytucie Liturgicznym w Rzymie: B. MATCZAK, *Il contributo di Cipriano Vagaggini alla riforma liturgica del Concilio Vaticano Secondo: Concelebrazione e Preghiere Eucaristiche*, Thesis ad Licentiam in Sacra Liturgia, Roma 2009.

był ponadto dziekanem wydziału teologii (1952–1963), prorektorem (1952–1963) i rektorem (1974–1978). W charakterze wykładowcy pracował także na wydziale teologicznym w Mediolanie (1967–1971) i Bolonii (1963–1967). Przyczynił się w znacznym stopniu do powstania Papieskiego Instytutu Liturgicznego w Rzymie i w dniu jego inauguracji, tj. 9 grudnia 1961 r., wygłosił okolicznościowy wykład⁴.

Bardzo istotnym zagadnieniem i znamieniem biografii omawianego autora jest jego wkład w dzieło najnowszej reformy liturgicznej. Zaangażowanie w tej materii z jego strony jest bardzo szerokie i obejmuje zarówno lata poprzedzające Sobór, jak również czas jego trwania oraz etap posoborowej recepcji zaproponowanej odnowy⁵.

Po osiągnięciu wieku emerytalnego (1978 r.) Vagaggini przeniósł się do benedyktyńskiej Kongregacji Kamedulskiej i zamieszkał w klasztorze w Camaldoli, prowadząc nadal działalność naukową i pisarską. Zmarł 18 stycznia 1999 roku i został pochowany na terenie pustelni tego zgromadzenia.

Spośród imponującej liczby publikacji omawianego autora, co ilustruje *Aneks* zamieszczony na końcu niniejszego opracowania, za najważniejszą uchodzi bez wątplenia ob-

---

⁴ Temat wystąpienia: *Liturgia e pensiero teologico recente* (opublikowany jako *Liturgia e pensiero teologico recente. Inaugurazione del Pontificio Istituto Liturgico*, Roma 1961).

⁵ Aby szczegółowo zapoznać się z tym zagadnieniem, zob. np. A. BUGNINI, *La riforma liturgica*, Roma 1997; A. LAMERI, *Un «perito» a servizio del Concilio e della Riforma liturgica promossa dal Vaticano II*, [w:] *Cipriano Vagaggini. L'«intelligenza» della liturgia*, s. 348–361; E. MASSIMI, *Cipriano Vagaggini bio-bibliografia di un maestro del pensiero teologico*, [w:] *Cipriano Vagaggini. L'«intelligenza» della liturgia*, s. 437–448; M. AUGUSTYN, *Geneza i rozwój soborowej idei liturgii*, Kraków 2007; E. GALAVOTTI, *Vagaggini e il Concilio*, wykład wygłoszony 22 lipca 2009 r. podczas Sympozjum w Camaldoli (zarejestrowany na nośniku CD, w posiadaniu autora niniejszej pracy).

szerne studium *Il senso teologico della liturgia* („Teologiczny sens liturgii”). Dzieło to, wydane po raz pierwszy w 1957 roku, doczekało się już, w samym tylko języku włoskim, sześciu edycji. Zostało także przetłumaczone na wszystkie główne języki nowożytny: angielski, niemiecki, hiszpański, francuski⁶.

Podjęty w książce pt. *Eucharystia – liturgia nieba i ziemi* temat dotyczy implikacji rozważań i refleksji teologicznych zawartych w tym właśnie tomie. Prezentowaną treść określa jaśniej podtytuł: *Jedność celebracji eucharystycznej Kościoła z liturgią niebiańskiego Jeruzalem w ujęciu Cipriano Vagaggini*. Chodzi zatem o ważną prawdę, która mówi, że liturgia ziemską „jest wstąpieniem w odwiecznie dokonującą się liturgię niebios. Liturgia ziemską jest liturgią wyłącznie dlatego, że włącza się w to, co już się dzieje i co ją przewyższa”⁷.

Celem przeprowadzonej analizy jest próba zagłębienia się i refleksji nad tą złożoną rzeczywistością liturgii, co może przyczynić się do osobistego ubogacenia i przynieść praktyczne konsekwencje. Pomimo ważności tematu, nie jest rzeczą łatwą odnalezienie zwłaszcza szerszych jego opracowań. Nie istnieje tym bardziej żadne studium na temat jedności

---

⁶ Zob. C. VAGAGGINI, *Il senso teologico della liturgia. Saggio di liturgia teologica generale*, Cinisello Balsamo (Milano) 1999⁶. Warto nadmienić, że jak dotąd w języku polskim ukazała się jedna pozycja tego autora. Zob. C. VAGAGGINI, *Teologia. Pluralizm teologiczny*, tłum. J. PARTYKA, Kraków 2005. We wprowadzeniu M. Bielawski pisze m.in., że „prezentowany w tej książce tekst o teologii to prawdziwe arcydzieło, w którym kunszt naukowego namysłu oraz głębia duchowej intuicji spotykają się w sposób wyjątkowy i godny podziwu”; tamże, s. 9.

⁷ J. RATZINGER, *Nowa pieśń dla Pana*, tłum. J. ZYCHOWICZ, Kraków 2005, s. 203.

liturgii ziemskiej z niebiańską ukazanej w *Il senso teologico della liturgia*. Niektórzy twierdzą nawet, że samo zagadnienie jest wręcz przemilczane, wskazując konkretne konsekwencje, jakie tego typu zjawisko generuje⁸.

W tym miejscu może jednak zrodzić się konkretne pytanie: dlaczego opracowanie tego tematu podejmuje się w oparciu o myśl mnicha i teologa z Toskanii? Otóż nawet pobieżna lektura, a tym bardziej wnikliwsze zagłębianie się w treść podstawowego (choć wcale niełatwego w percepcji) dzieła jego autorstwa pozwala zauważyć, że bardzo powszechne jest odwoływanie się w nim przez autora do rzeczywistości przekraczającej ziemski, widzialny wymiar. Na wielu jego kartach możemy spotkać wyrażenia, takie jak: liturgia niebiańska (*liturgia celeste*), niebiańskie Jeruzalem (*Gerusalemme celeste*), przyszła chwała (*gloria futura*) itp. Odwołania te nie są przypadkowe i jedynie o marginalnym znaczeniu. Wpisują się bowiem w generalny obraz koncepcji benedyktyńsko-kamedulskiego mnicha, który umieszcza liturgię w szerokim kontekście historii zbawienia. Jest to element charakterystyczny, „pulsujący” zarówno w omawianym dziele, jak też sta-

---

⁸ Przykładem opinii w tym względzie jest refleksja, jaką prezentuje J. Corbon: „Dziś wyrażenie to (liturgia niebiańska) prawie wyszło z użycia. W trosce o odmitologizowanie go woli się je przemilczać. Tymczasem jest ono oczyszczającym świadectwem wiary, które otwiera nas na misterium liturgii. Nieznajomość liturgii niebiańskiej sprowadza się do odrzucenia eschatologicznego napięcia Kościoła poprzez zadomowienie się w tym świecie (sekularyzm) albo poprzez uciekanie z niego (pietyzm). Prowadzi to również do oddzielenia liturgii od życia, jako że liturgia niebiańska nie jest inną liturgią, paralelną lub wzorcową w stosunku do tej, którą uważamy za naszą w obecnym czasie. Nieznajomość liturgii niebiańskiej jest w gruncie rzeczy zapominaniem, że pełnia czasu nieustannie wkracza w nasz stary czas, aby uczynić z niego czasy ostateczne. Jest to wreszcie cofanie się do czasu przed zmartwychwstaniem i popadanie w ‘próżną’ wiarę” (TENŻE, *Liturgia źródło wody życia*, tłum. A. FOLTAŃSKA, Poznań 2005, s. 59).

nowiący tło koncepcji liturgii, przedstawionej zwłaszcza we Wstępie i w I rozdziale soborowej konstytucji *Sacrosanctum Concilium*⁹. Ukazywanie i przypominanie, że Kościół jest rzeczywistością o strukturze teandrycznej (Bosko-ludzkiej), że bardzo żywy jest w nim wymiar eschatologiczny, stwarza i wzbudza pragnienie nadprzyrodzonej rzeczywistości, jaką jest niebo. Możliwość obcowania *hic et nunc* z tym przyszłym światem daje nam, mieszkańcom ziemi, liturgia. To ona, zwłaszcza Eucharystia, pozwala łączyć się i smakować dobra przyszłe, które kiedyś w pełni staną się naszym udziałem (por. SC 8).

Dla skutecznienia powziętego w tej pracy celu wykorzystano pomocniczo inne publikacje Vagagginiego, a także liczne opracowania na temat liturgii jako nośnika teologii (w tym dokumenty Kościoła), które razem z literaturą uzupełniającą zostały umieszczone w bibliografii.

Niniejsze opracowanie zawiera się w czterech rozdziałach, z których każdy posiada krótkie wprowadzenie oraz zwięzłe podsumowanie; wszystkie też zostały podzielone na odpowiednie podpunkty, co ułatwia lekturę oraz zrozumienie poszczególnych zagadnień tematycznych.

W rozdziale pierwszym będzie mowa o liturgii ziemskiej i niebiańskiej w perspektywie ogólnej. Wymiar liturgiczno-teologiczny zagadnienia odkrycie jedności i spójności kultu Boga w doczesności ziemskiej oraz w rzeczywistości nadprzyrodzonej.

---

⁹ Redakcję tej części dokumentu Soboru Watykańskiego II (tj. Wstępu i I rozdziału), zawdzięczamy właśnie, między innymi, omawianemu autorowi. Por. C. BRAGA, *La genesi del primo capitolo della 'Sacrosanctum Concilium'*, EL 113 (1999), s. 405–448.

Osobie Jezusa Chrystusa jako Najwyższego i Jedyne Kapłana, zarówno w liturgii ziemskiej, jak i w niebiańskiej, jest poświęcony drugi rozdział pracy. Tę kwestię potraktowano w kluczu historiozbowym, co ułatwia rozumienie instytucji kapłaństwa jako takiej.

Rozdział trzeci dotyczy społeczności Kościoła jako zgromadzenia, tudzież instytucji ziemskiej, która swoją pełnię osiągnie w perspektywie nieba. Zadatkem tej eschatycznej więzi jest i pozostanie dla ludzi wierzących celebrowanie Eucharystii, która jawi się w refleksji Vagagginiego jako sakrament jedności. To zagadnienie stanowi przedmiot ostatniego rozdziału, w którym znajduje się również odniesienie do postaci św. Gertrudy. Pracę wieńczy zakończenie, w którym przedstawiono syntetyczny obraz przeprowadzonego studium.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć także o ograniczeniach pracy, którą czytelnik bierze do ręki. Należy do nich najpierw fakt, że analizowany temat liturgicznej jedności odzwierciedla zasadniczo myśl głównego dzieła autora, a nie całości jego naukowego dorobku. Dalej, omawiane zagadnienie zostało potraktowane w perspektywie jedynie obrządku rzymskiego, chociaż sam Vagaggini, uzasadniając swoje poglądy z wielką kompetencją i wręcz swobodą, korzysta także z innych, zwłaszcza wschodnich liturgii. Podjęty temat nie został potraktowany szerzej, to jest w kontekście innych sakramentów, gdyż nie stanowiło to założenia niniejszego opracowania.

Należy jednak żywić nadzieję, iż szczegółowe przedstawienie spójności kultu ziemskiego z niebiańskim w ujęciu Cipriano Vagagginiego stanie się nie tylko zauważalnym przyczynkiem doktrynalno-liturgicznego dorobku Kościoła, ale również pogłębi czy też obudzi świadomość eschatologiczną.

nego ukierunkowania jego członków. Refleksja i zrozumienie podjętego zagadnienia może też stać się niezastąpioną pomocą dla większego zaangażowania w uczestnictwo w liturgii.

Autor